

М. КОМАР.

АНТІН ГОЛОВАТИЙ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

Накладом і друком „Українського Голосу”
Вінніпер, Ман.
1935

М. КОМАР.

АНТІН ГОЛОВАТИЙ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

diasporiana.org.ua

Накладом і друком „Українського Голосу”
Вінніпер, Ман.
1935

Printed and Published by Ukrainian Publishing
Company of Canada, Limited,
Winnipeg, Man.

Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий, та на Кубань
Хлопців підмовляє...
Нехай йому Бог поможе!
А що з того буде —
Святий знає; почувемо,
Що розкажуть люде.

Т. Шевченко.
(З поеми: „Невольник“).

I.

Ще й досі на степах Херсонської та Катеринославської губернії, а ще частійше в Чорноморії можна почути оповідання про славного козака Антона Головатого, що жив давно колись, тоді ще, як на руїнах Запорожжя, та тільки в другому місці, народилося Чорноморське козацьке військо. Вже більше сотні літ минуло після смерти Головатого, а нарештя пам'ять й досі зберегла від забутку його ім'я: почувете про нього і в піснях народних, і в оповіданнях, та не дурно-ж і приказка склалася про нього: „Знає об тім Головатий Антін“.

Чим-же він заробив собі таку славу, що і досі ще живе в народніх згадках?

Був він козак дуже здатний і розумний, щиро любив своє товариство, багато працював для своїх братів-козаків, а після скасування Запорожжя усе життя своє поклав на те, щоб не загинуло козацтво, щоб добути козакам добрий притулок, коли не в рідній землі, то хоч на далекій річці Кубані, де й заснувалося Чорноморське козацьке військо. Окрім сього Головатий звісний ще й тим, що він скомпонував кілька пісень, котрі й досі ще співаються між народом. Пісні свої він складав про справи свого товариства, виспівував його долю, горе, бажання і надії, сам прибирав голос і співав їх під бандуру—і треба правду сказати, його голосна кобза стала у великій пригоді і чимало допомогла Головатому довести його діло до доброго кінця.

II.

Отже треба наперед хоч коротенько розказати про саме Запорожжа. Ще в дуже давню годину, мабуть сімсот років перед нашим часом, коли не більше, були в нашому краю люде, що називалися козаками. Тоді великий степ, що простягається геть далеко від Чорного моря по обидві сторони Дніпра, був зовсім дикий, або зовсім мало заселений, бо кримські Татари, що жили недалеко в Кримі і біля самого Дніпра на низу, часто нападали на хутори та села, руйнували й палили їх і багато людей забирали в неволю. Тим часом край сей був дуже багатий і не дивно, що наші люде з України ходили сюди на промисли і оселялися тут, а від нападу Татар треба було оборонятися. Отож з тих людей і склалися товариства, котрі звалися козаками. Вони вибирали собі ватажків, та й воювали з Татарами, оборочяючи від них рідний край і відбираючи награвоване Татарами добро і невільників. Чимало-ж було таких людей, що ходили на промисли аж за Дніпрові пороги, то їм ще більше треба було гуртуватися, щоби мати силу для оборони від Татар. Коли-ж на Україні, що тоді була разом з Польщею, Поляки зачали заводити унію та панщину, тоді багато людей почало втікати до козаків і таким побутом сила їх росла. Довго козаки тільки оборонялися від Татар, а як почули в собі більшу силу, почали й самі вже нападати на Татар. На своїх човнах-чайках плавали вони Дніпром у самісіньке Чорне море, нападали на турецькі і татарські городи та села, грабували, руйнували їх, визволяли невільників-християн і з великим добром поверталися до дому. Поляки спершу раділи, що на границі завелось таке військо, котре захищає цілу Польщу, а як побачили, що сила козаків стає що далі все дужчою, стали Поляки заводити між козаками свої порядки, щоби приборкати їх і підгорнути під свою владу. Запорожські козаки, що жили нижче порогів Дніпрових, спочатку нічим не відріжнялися від інших українських козаків, що жили вище порогів.

Отже з того часу, як на Україні почали порядкувати Поляки, ми бачимо, що Запорожжа починає складатися зовсім в особливу козацьку громаду, де збереглася справжня козацька воля, бо запорожські козаки жили далеко від Польщі і найбільше в гаких неприступних місцях, куди ніколи не досягала польська сила. Що дальше Поляки брали гору над

козаками на Україні, то все більше визначалася окрема запорожська спілка. Україна була поділена на староства, де порядкували польські старости, козаки були заведені в реєстри, старшував над ними найчастіше не виборний гетьман, а наставлений самими Поляками, селяни були під польським урядом і в неволі панській. Не те ми бачимо на Запорожжі. Тут польського уряду і духу не було, козаки жили собі після давних козацьких звичаїв: самі себе судили, самі вибирали собі старшину, котра і орудувала всіми громадськими справами по волі і наказу військової ради, бо рада була старша над усяку старшину. Далше установився такий лад: вся запорожська земля була поділена на паланки (повіти), в кожій паланці був полковник і вся инша старшина, а найголовніша козацька сила була в запорожській Січі, де була військова старшина.

В Січі жило тільки нежонате січове товариство, сюди навіть не пускали жінок, та січовик і не мав права женитися. Жонаті козаки жили не в Січі, а на зимовниках, хуторах та селах, що почали заводитися вже пізнійше. Січове товариство жило по курінях і в кожному куріні, де було 150 або і більше козаків, був виборний курінний отаман, а над усім військом старшував кошовий отаман і при ньому військовий суддя, осаула, обозний та инша старшина, котра всьому давала лад по волі військової ради і правила вже не тільки Січею, а всім Запорожжам. Запорожська земля простягалася: на північ до річки Орелі, що вливається в Дніпро біля містечка Китай-города, вниз по Дніпрі аж до Лиману, на захід — до річки Буга і на схід сонця аж до землі Донських козаків.

Не зважаючи на те, що доля так відріжнила Запорожців від України, вони були щирими синами своєї родини і завжди помагали українським козакам боронити свою волю і віру від Поляків. Звідси вилинув славний Петро Конашевич Сагайдачний, тут він зібрав військову силу і вже тоді обізвався гетьманом на всю Україну. Сюди-ж на Запорожжа втік славний Богдан Хмельницький, тут він знайшов собі притулок і братерську підмогу. Тут він зібрав військо, котре повів на Поляків, з підмогою Запорожців не раз та і не два у пень побивав Поляків, а на послідок обернувся до ласки московського царя Олексія Михайловича і цілу Укра-

їну приєднав до московського царства, котре незабаром склалося у велику російську державу.

Скоро після того на Україні скрізь заведені були такі самі порядки, як і скрізь в Росії, тай Запорожжа помалу відживало свій вік. Польща, знесилена столітною війною з козаками, а потім війною з Московщиною за Україну, звелась ні на що, а тим часом Росія звоювала і кримське царство, то не стало вже й потреби такої в запорожському війську, як було колись. А тут ще й на Запоріжжі завелись не порядки, почали Запорожці заводитись з новопоселенцями, що оселялися коло Запорожжа, а часом і запорожські землі займали, не раз та й не два доходило у них і до бійки, то й не дивно, що Запорожці викликали нарікання на себе, а остаточно правительство задумало зовсім скасувати Запорожжа.

III.

От в таку то тяжку для Запорожжа годину й виступив Антін Головатий. На Запорожжі чимало було козаків на призвище „Головатий”, навіть і тоді був на Січі військовий суддя Павло Головатий, та не відомо, якого роду був Антін Андрієвич Головатий. Так само невідомо нічого за його молоді літа, звідки він родом, де й чого вчився і як опинився на Запорожжі. Звісно тільки, що він спершу був „молодиком при боку кошового” і приписаний був до Кушівського куріня. Був він чоловік добре письменний і дуже розумний, тож то не довго він зіставався простим козаком, бо як тільки побачили Запорожці, що воно за голова той Головатий, то зараз же він попав у старшину і вибраний був військовим писарем у Самарську паланку. Головатий був жонатий, дарма, що жонатим козакам не можна було жити в Січі. Отже він удався на хитрощі: сказав, наче-б то він хоче висвятитися на попа і для того жениться, а потім він оселив жінку на хуторі, а сам зістався січовиком і товариство не забороняло йому, бо дуже його поважало.

Вже не раз Головатий бував у Петербурзі, куди виряжало його товариство то за жалованням, то в інших військових справах, а вкінці 1774 року Запорожці вибрали осаула Сидора Білого, військового старшину Мощенського і

Антон Головатого, котрий тоді був вже полковим старшиною, та й післали їх до столиці „прохати милости у цариці” за ті землі, що вони змагалися з новопоселенцями. Депутати взяли з собою списки тих грамот, на основі котрих вони доправлялися про свої землі, не забули й подарунків великим панам, як тоді поводилося, і перед Різдом рушили до столиці.

Та не встигли ще наші депутати дістатися до Москви, куди тоді переїхала цариця Катерина II. з двором, як від князя Потьомкіна, що був тоді Новоросійським генерал-губернатором і мав велику силу, прийшов на Січ лист, в котрім він дуже ремствував на Запорожців і писав, що він загадав Новоросійському губернаторові Черткову списати всі кривди, які коли Запорожці вчинили сусідам новопоселенцям Новоросійської губернії. Прочитавши той лист, Запорожці дуже зажурилися, та й не дарма, бо як приїхали наші депутати до столиці, то зараз побачили, що воєнна колегія, предсідателем котрої був князь Потьомкін, дуже взялася до Запорожців. Часто Головатий писав у Січу і з кожним листом надходили все сумнійші та сумнійші звістки. Запорожців винували за все, що тільки хто між ними вчинив лихого сусідам. Як на лихо, козак Вермінка в ту саме пору наїхав на слободу Лихівку і зруйнував її; його схопили, повезли судити в Москву, а тим часом нарікали на все Запорожжа. Знову якийсь генерал доводив, що ніби то Запорожці покидали човни на Дунаю, а самі пішли пішки грабувати Польщу. Головатий сміло опрокидував сі нарікання, але Потьомкін нічого не слухав і з пересердям сказав:

— Я таке напишу в Кіш, що й не прочитають!

— Не бійтесь, ваша світлість, в нашому війську знайдуться письменні, прочитають, — відповів сміливо Головатий.

Доправлятися про права на землі відіслали депутатів до генерала Стрекалова. Вислухавши депутатів, Стрекалов спитав:

— А з якої речі ви ті землі звете своїми?

— А з такої, що ми з тими землями прийшли під російську державу і маємо на них грамоти.

— А як ви зрадили в 1709 році, то й землі й права втратили, — сказав Стрекалов, нагадуючи про те, як кошовий Кость Гордієнко пристав з Запорожцями до Мазепи.

— Нехай і так, — доводив сміливо Головатий, — але-ж з-під турецької держави ми знову прийшли під Росію з тими самими правами й землями і маємо на се грамоти покійної цариці Анни Івановни, вона простила нам наші провини і дарувала нам прежні землі, права й вольности. Коли вони від нас не відходили, то так повинно бути за нами, і певно в Росії архіви не згоріли, то там повинні бути всі грамоти, коли ви нашим спискам віри не даєте.

Так боронив Головатий доручене йому діло, а про те добре бачив, до чого воно йде і став шукати иншого способу, щоби спасти Запорожжа. Він і сам бачив, що після того, як звоєвано вже Крим, настали вже інші часи, що вже минала пора бурлакування, треба було прибрати инше життя, щоб Запорожці були вже не тільки вояки, а разом і хлібороби; от він і пригадав зробити таку перемену: 1) дозволити всім козакам женитися, 2) переписати всіх козаків і більше нікого не приймати, а вписувати тільки козацьких дітей, і 3) військо поділити на дві частини; коли одна буде відбувати службу, друга повинна боронити свій край і господарювати.

От з такою думкою Головатий прийшов раз до Потьомкина, вивяснив йому все як слід, казав, що самі Запорожці вже бачать се і бажають завести у себе нові порядки. Потьомкин, вислухавши Головатого, грізно сказав йому: „Не можна вам зіставатися. Ось вам ваші добрі і погані діла!” За сим словом він подав Головатому товстий зшиток, де було списано, що доброго і що лихого зробило Запорожжа і одно списано проти другого.

„Все було записано, тільки-ж хитра писачка що зробив. Погані діла Запорожців були списані великими словами і рядок від рядка на два пальці, а що доброго зробила Січ, то те було написано густо та дрібненько, неначе маком усипано. От тим то і здавалося, казав жартуючи Головатий, що ми зробили більше шкоди, ніж добра”. Певне, що Головатий, жартуючи по запорожському звичаю, хотів сим сказати, що оцінка діла Запорожжа, на його думку, була несправедлива.

Тим часом на царській раді поклали вже кінець запорожській Січі і цариця доручила сю справу генералові Текелєві, котрий з великим військом рушив на Запорожжа, а 6 червня 1775 року Запорожжа не стало.

Текелій з військом з'явився перед Січею зовсім несподі-

вано і се спочатку не стурбувало Запорожців, а тільки здивувало їх, бо ні про які нові походи не чути було. Отже скоро вони побачили, що Текелій оточив усю Січ, а потім прочули, що й запорожські паланки позаймані вже військом під командою князя Прозоровського. Деякі завзятійші молоді козаки хотіли ще змагатися, але тут виступив січовий архимандрит Сокальський і став умовляти не проливати крові християнської; козаки вгамувалися і пристали на те, щоби вклонитися Текелієві.

Текелій ласкаво привитав Запорожців, поділився з ними хлібом-сіллям, а тим часом поставив скрізь свої калавери і опанував Січ.

Так покінчила своє життя запорожська Січ.

IV.

Головатий, живучи в столиці, нічого не знав про те, що діялось на Запорожжі, і знов прийшов до Потьомкіна. Побачивши його, Потьомкин сказав:

— Всьому кінець! Пропала ваша Січ!

Слова сі тяжко вразили бідолаху Головатого, на очах його затремтіли сльози і він, не тямивши самого себе, з пересердя крикнув:

— Коли-ж Січ пропала, то пропали і ви, ваша світлість!

— Що ти брешеш? — гримнув на нього Потьомкин — і „подивився так на мене, — казав потім Головатий, що я подумав: от-от зараз гукне — на шибеницю його, або в Сибір!”

Треба було якось уласкавити Потьомкіна, — і Головатий, дарма, що страшна звістка вразила його в саме серце, зараз схаменувся і відповів:

— Ви-ж, батьку, вписані у козаки, то коли Січ пропала, то й ваше козацтво пропало! (А тоді була мода між панами записуватись у козаки і сам князь Григорій Потьомкин був записаний до запорожського товариства, котре звало його Грицьком Нечосою).

— То-то бо, брешти та не вибріхуйся! — похмуро відповів Потьомкин.

Сумно виїхали Запорожці зі столиці. Головатий поїхав вкупі з Сидором Білим. Хто-б не глянув на них тепер, зроду з віку не сказав би, що се їхали Запорожці. То нарід був

веселий, жартовливий, куди не йде — у нього все пісні або жарти, а сі їдуть собі мовчки, похнюпившись, обидва журна зажурившись, тільки іноді заведуть собі потихеньку яку небудь сумну пісню, тай замовкнуть, мов слів у них нема, мов уста склепилися, поглянуть один на одного сумно-сумненько — а ні пари з уст, в обох на серці тяжке лихо, велика журба, несподівана пригода.

Раз якось по дорозі завели вони розмову про свою пригоду, та й задумали самі собі смерть заподіяти. Не довго думавши, повиймали вони пістолі і умовились, щоби Головатий читав молитви, а як буде кінчати „Вірую”, то при словах „і життя будучого віку” наготовитись, а як скаже „амінь”, тоді разом випалити один в другого. Віхали вони в зелений гай, вибрали місце, позлізали з коней, поставали навколішки, довго й щиро вони молилися, потім обнялися по братерськи й поставали один проти другого. Головатий почав читати молитви. Читав він довго, бо багато знав молитов, кожде слово вимовляв ясно і вкінці кожної молитви бив по поклону. Ось почав він вже читати „Отче наш” і тільки дочитав до „ізбави нас від лукавого”, зразу вид його змінився, він перестав читати і промовив до Білого:

— А знаєш що, батьку?

-- А що? — спитав сумно Білий.

— Отсе-ж ми постріляємось?

— Еге!

— І нас знайдуть отут мертвих?

— Еге-ж!

— І скажуть: отсе якісь два дурні Запорожці, мабуть напилися дуже п'яні, тай пострілялися не знать чого! І нас заріють, як тих собак, і ніхто навіть не знатиме — чого ми пострілялися, і нам не буде ніякої шаноби, ні чести, ні памяти, навіть хреста над могилою.

— Так що-ж робить? — спитав Білий, — поміркувавши трохи.

— Цур йому стрілятися, батьку! Поїдемо лишень далі.

— Тай справді, цур йому! Поїдемо, — сказав Білий.

— Що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть, поїдемо! — сказали обидва, заховали пістолі, потім знову кинулися на вколішки, довго і щиро молилися, що Бог відвів їх від гріха, знов обнялися по братерськи, посідали на коней, та й гайда в дорогу.

V.

Приїхавши до дому, Головатий не викидав з голови думки, щоби вернути козацтво. Служив він тут спершу ка літаном-справником в Самарі (тепер місто Новомосковськ в Катеринославщині), потім у війську. Тут не раз доводилось йому бачитись з Потьомкином і він що разу нагадував йому і умовляв відновити козацтво, хоч і не в такому стані, як воно було на Запорожжі. „Се вже не буде Січ, а особливе військо з Запорожців, котре матиме свою осілість і порядок служби, який по теперішньому часі треба завести”. Так доводив Головатий, знаючи добре думки Потьомкина про звозвання Туреччини, а в сім ділі козацьке військо, зібране з Запорожців, що весь вік свій воювали з Турчином, було-б найпридатніше.

Коли Головатий побачив, що Потьомкин схиляється по трохи на його думку, тоді він зібрав на раду бувших січовиків, що зісталися на Запорожжі, бо чимало їх повтікало в Туреччину, і намовив їх подати через Потьомкина лист до цариці, що вони знову бажають служити.

Потьомкин згодився на прохання Запорожців і дозволив Головатому і ще декому з бувшої старшини зібрати охочих служити в козаках. Зі всіх кінців України збиралися до Головатого козаки, що після зруйнування Січі порозбродились скрізь, і протягом недовгого часу з 1784 до 1787 року зібралося їх чимало, а коли почалася війна з Турками, то козаків зібралося близько 12,000.

Новому війську цариця призначила землю на Тамані і по річці Кубані, котру мав вибрати Потьомкин, а поки що козаки стали кошем в урочищі Василькові біля Дніпрового лиману. Се військо звалося з початку „Військом вірних козаків”. Військо було поділене на кінні і піхотні полки, а значна частина повинна була відбувати службу на воді. Новому війську передані були — велика запорожська хоругва, військові клейноди і печать, на котрій вирізано було козака з мушкетом в одній руці і хоругвою в другій, а навкруги слова: „печать коша вірних козаків”. Потьомкин настановив кошовим отаманом Сидора Білого, а Головатого військовим суддею і отаманом козацької фльоти. Порядки заведені були такі, як між Донськими козаками, такі-ж і чини подавано старшині, та й службу козаки повинні були відбувати вже під доглядом і командою генералів. Отже Головатий три-

мався більше запорожських звичаїв. Розказують, що якийсь секунд-майор в чомусь провинився. Про се довідався Потьомкин і покликавши до себе Головатого, сказав йому:

— Головатий! Пожури його по своєму, щоби він наперед не робив сього.

— Чуємо, найяснійший гетьмане, — відповів той.

Другого ранку приходить Головатий до князя.

— Зробили, ваша світлість.

— Що зробили? — спитав князь.

— Пожурили майора по своєму, як ваша світлість веліли.

— Як же ви його пожурили?

— А як пожурили? Просто, найяснійший гетьмане, поклали, та киями так ушкварили, що ледви встав сердега.

— Як, майора? Як ви сміли? — гримнув на нього Потьомкин?

— А що майора? Не майорство, а він винен. Майорство при ньому так і зосталося. Ви казали його пожурити, от ми і пожурили, та так, що він довго буде журитися і вже мабуть вдруге не нашкодить.

VI.

Впорядкувавши нове козацтво, Головатий мав тепер змогу і про свою родину клопотатись. Тоді саме підростав син його Александер. Як сам чоловік письменний і на той час доволі освічений, Головатий вважав потрібним і синові дати освіту. Довідавшись, що в Харкові заведені добрі школи, він поїхав у Харків. Се було саме перед турецьким розмиром в 1787 році. Отоді-то Головатого побачив славний наш письменник Грицько Основяненко (Квітка), що був тоді малим хлопцем і жив з батьком коло самісінького Харкова на хуторі Основі.

В своїх споминах про Головатого Квітка подає багато цікавих звісток з його оповідань і з листів його до Квітчиного батька, а крім того малює Головатого так ясно, що сей щирій Запорожець виступає перед нами, як живий. Тож вибачайте, коли я на хвилинку перервавши річ про козацтво, перекажу оповідання Квітки про його зустріч з Головатим.

А було се так. Головатий їдучи в Харків, мав лист до батька Квітки, Хведора Івановича, від приятеля його пана

Булацеля і поїхав просто до Квітки. Одного зимового вечора, коли на дворі страшенно біла хуртовина, несподівано щось підїхало. На зустріч вибіг в передню кімнату малий Гриць, і побачивши перед собою височенного чоловіка з довжезними вусами, у високій шапці і у вовках (вовчому кожусі), дуже таки злякався.

— А чи дома курінний батько? — спитав той чоловік.

— Дома, та тільки нездужають, — відповів Гриць.

— Дарма, — сказав гість, і, увійшовши в другу кімнату, де саме лежав старий Квітка, скинув шапку і кожух, та поглянувши на старого, зараз мов пізнав його і сказав:

— Та годі лежати, вставай, не дай пропасти від халепи.

Батько Квітки дуже здивувався, бачивши вперше сього чоловіка, але догадався, що се був Запорожець, і спитав його.

— Десь, батьку, бував на Січі?

— Еге-ж!

— Просимо до господи, — сказав Квітка, покликав в другу кімнату і почав розпитувати, щоби дізнатися, хто він.

— Та ні, не те. Поклич лишень жінку.

Той пішов кликати жінку, але вона чомусь боялася і вислала замість себе свою сестру.

— От і жінка моя, — сказав Квітка.

— І ти, батьку, справді кажеш, що се твоя жінка?

— Так, певне кажу.

— То ти, батьку, по турецьки? Замість одної жінки, маєш двох? Та не бреш, Хведоре Івановичу! Твоя чорнява, а се, бач, руда. Давай свою, а се чужа!

Нічого робити, треба було старому Квітці вивести свою жінку.

— Отсе так! Се Марія Василівна, — сказав Головатий і тільки тоді розказав, як і чого приїхав і вдався до Квітки з листом Булацеля, котрий розказав йому і про Квітку і про жінку його.

Тоді вже привиталися як слід і почалася розмова.

Побачивши в кутку фортеп'ян, котрий ще не доводилось йому бачити на степах запорожських, він спитав.

— А що то у вас за скриня така?

Йому пояснили.

— А хто на ньому грає?

— Дочка моя.

— А нехай заграє.

Увійшла дочка Квітки і стала грати якусь сонату Плейля. Головатий довго слухав, але йому не подобалось.

— Що се таке? Його і не розбереш, що воно є. Чи вмієте якої швидкої?

Тоді вона заграла якогось завзятого козака. Головатий наче прояснив.

— Максиме! а ну! — гукнув він на свого джуру, хлопця, що стояв коло порога.

Максим, не довго думаючи, заткнув поли свого жупана за пояс і пішов у танець: скоком та боком, навприсюдки і через голову зі всякими штучними вихилями та викрутасами, довго танцював він і на диво втішав всю панську родину і челядь Квітки.

Головатий дуже вподобався Квітці і всій родині його і тоді-ж то, за підмогою Квітки, помістив сина свого в харківську школу, що потім була перероблена в гімназію. З того часу Головатий часто писав до Квітки і заїздив до нього що раз, коли їхав у Харків, або в Петербург.

VII.

Тогож року Росія почала нову війну з Турками, котру козаки звали „очаковським розмиром”. Війна тяглася аж до 1791 року і за всю сю годину довелось нашим козакам Чорноморцям попрацювати чимало. Були вони на своїх човнах-чайках і під Ізмаїлом, і під Хаджибеем (що тепер Одеса) і під Акерманом, а найбільше заробили собі слави під Кінбурном і Очаковом і не мало допомогли Потьомкину опанувати сю дуже сильну і важну кріпость, що ми бачимо з відписок Потьомкина до цариці, де він дуже вихваляє Чорноморців; та й в пісні народній про них співається:

Чи то чорні орли крила розпустили,
Темненькою ніччю сонечко закрили?
Чи то із-за моря хмара наступає?
Ой, то не з-за моря хмара виступає,
Не чорні орли крила розпустили,
Темненькою ніччю сонечко закрили.
То під ясне небо луна забігає,
А димом клубками по полю качає.
То храле козацтво Татарів побило,
А город бусурменський Очаків спалило.
Базар горить, а на море луна йде,

Пан отаман козаченьків до дому веде,
А за ним бусурмени поле покривали.
Тоді отамана добре частували.
Добре частували, дармо годували,
Отоді козаченьків усі шанували.

Раз під Очаковом Потьомкин радився з Головатим про військові справи і виказав йому, що коли би спершу взяти кріпость, що була на острові Березані саме проти Очакова, тоді би і очаківська кріпость не видержала. Коли-ж Головатий пристав на сю думку, Потьомкин запитав його: а чи можна взяти Березань?

— А чому не можна? Візьмемо, ваша світлість. А чи буде хрест за се?

— Буде, буде, тільки візьми.

— Гаразд, ваша світлість, — сказав Головатий і зараз же пішов збирати своїх козаків.

Квітка-Основяненко з листів Головатого до батька Квітки так оповідає про се діло. Дізнавшись, що половина турецької залози вийшла з кріпости за оситнягом, Головатий мерщій підплив з козаками до Березані, несподівано кинувся на кріпость і взяв її, а Турків, що там були, перебив або в полон забрав. Тоді відіслав свої човни до берега, щоби останні Турки не довідалися, а своїх козаків попереодягав в турецьку одежу і поуставляв на валах замість турецької залози. Нічого про се не відаючи і бачучи своїх на валах, Турки спокійненько верталися з оситнягом в кріпость, та тільки що увійшли вони в відчинену браму, як козаки несподівано кинулись на них, так що ті й не чулися, і багато їх перебили, а решту в полон забрали. Тоді Головатий частину козаків зіставив в кріпости, а сам поплив до берега. Побачивши на березі Потьомкина, він заспівав йому:

— Хресту твоєму поклоняємося, владико! — і вклонившись низенько, подав йому ключі від кріпости Березані і знову проспівав те-ж саме.

— Добре, добре, буде хрест! — сказав Потьомкин і тут же пришпилів Головатому хрест Св. Георгія.

Та не все давалося козакам так легко. Служба їх була дуже тяжка. Їх виражали скрізь, де було дуже скрутно, часами козакам приходилось тяжко, чимало їх і в боях загинуло, поляг головою і славний кошовий отаман їх Сидір Білий, на місце котрого поставлено Харка Чепігу. Відвага і завзяття було ділом звичайним для синів Запорожжа, а тут ще й

більше додавало їм духу, що треба було як мога показати себе, бо тільки таким способом сподівались вони придбати собі ласку Потьомкіна і цариці і здобути права в новому непевному становищі. Найбільше-ж слави заробила собі за сю війну козацька фльота, котрою отаманував Головатий. Тут козаки ставали в пригоді не тільки своєю відвагою, а ще й тим, що вони добре знали всі місця і до моря були при звичаєні. Ось, наприклад, як оповідається про них в одній народній пісні:

Ой стояли на гавані проти Яниполя,
Ой там була хуртовина із Чорного моря.
Ой в педію пораневьку, як стало світати,
Ой став батько Головатий на хлопців гукати:
„Піднімайте, добрі хлопці, всі паруси вгору:
Ой бе Турчин із Кинбурну з гармат на тривогу!”
Ой підняли добрі хлопці всі паруси вгору,
Пішли Дніпром проти води всі човни на воду.
Пішли наші добрі хлопці Дніпром проти води,
Набралися сердешнії превеликої біди.
Ой поглянув Головатий в прозору трубу
„Ой вже тепер вражих Турків боятись не буду”.

Як Потьомкин, так і всі інші генерали, під орудою котрих воювали козаки, в своїх листах до цариці дуже вихваляли козаків. Цариця дуже дякувала козакам і за особливі заслуги їх в морських баталіях звеліла звати військо козацьке „Чорноморським”, а князеві Потьомкіну, що так добре зумів скористуватись козаками, дарувала титул „великого гетьмана козацького війська”.

VIII.

Ся війна ще більше зблизила Головатого з Потьомкином. При всякій оказії Головатий нагадував йому про козаків.

— Се вже не буде Січ, — казав він йому, — а тільки особливе військо з Запорожців, котре вже буде держатись иншого порядку, хоч би такого, як в Донщині.

Сам Потьомкин бачив, яку велику поміч можна мати від козаків, і тут то вперше зявилася у нього думка, замість Тамані, що обіцяна була козакам, заселити ними нові землі між річками Бугом і Дністром, понад Чорним Морем, що недавно були придбані від Туреччини. Певно, що і сам Головатий навертав його на сю думку, бо сі

землі були сумежні з бувшими запорожськими землями і Чорноморці давно їх добре знали. Потьомкин запевняв Чорноморців, що зараз-же після турецької війни їм будуть даровані ці землі, зараз-же написав про се цариці, а тим часом дозволив Чорноморцям займати ці землі під оселю.

Чорноморці з радістю почали селитися, стали новим кошем в селі Слободзеї (тепер село Херсонської губернії, Тираспольського уїзду, над Дністром) і незабаром на диких степах повстали нові села і хутори.

Отже не судилося Чорноморцям опанувати сю землю. 1791 року скінчилась війна з Турками, а тут несподівано помер могутний Потьомкин, на котрого Чорноморці покладали всі свої надії. Чорноморці, не маючи грамоти на свої землі, zostавалися ні в сих, ні в тих, про них неначе забули зовсім. Інколи тільки проходила недобра чутка, що наче-б то їх розпустять, або повернуть у салдати, і чутка ся страшенно турбувала бідолашних, що й досі нігде не мали спокійного притулку.

Аж ось наспіла нова чутка, що замість землі між річками Бугом та Дністром, Чорноморцям знову призначається земля на Тамані і Кубані. Дуже тяжко було Чорноморцям покидати свою оселю, де вже вони обжились трохи і господарство завели, та нічого було робити, треба було коритись своїй долі. Тільки-ж знов і ся чутка незабаром завмерла, мов справді про Чорноморців зовсім забули.

Думали-гадали Чорноморці, тай вирядили знову своїх післанців до столиці і на сей раз знову вибрали Головатого, як чоловіка бувалого.

IX.

З подарунками значним панам, як тоді водилося, прибули наші депутати у столицю. Се було в 1792 році.

Почали вони перше всього клопотатися, щоб досягнути до цариці. Двірські пани дуже дивувалися, бачучи такий наряд. Все їм здавалося чудним: і виголені голови з довгими чубами, позамотуваними за вухо, і гострий та похмурий погляд в очах, і мова, і убрання Чорноморців, що було теж саме, як і на Запорожжі, тільки з деякими додатками. Панам здавалося, що се якісь дикуни, котрі не знають як поводитися з царицею, і почали вони вчити Чорномор-

ців, як їм вклонитися цариці, як цілувати їй руку, і таке інше. Головатий стояв мовчки, похмуро, втупивши очі в землю і тільки іноді промовляв: „Чуємо” та й годі.

— Ну, а як ви будете казати цариці, як вона вас питає про що небудь? — питали його царські дворові.

— Як зуміємо, — відповів їм Головатий.

Надійшла неділя, коли цариця мала вислухати Чорноморців. У царські палати зіхалося багато значного панства. Там же були і чорноморські депутати. Попереду, в широчезних штанах, в зеленому жупані, вигаптованому золотом, в червоних сапянцях з срібними підківками, стояв, гордо дивлячись, Головатий.

Аж ось увійшла цариця і зараз же підійшла до Чорноморців. Вони всі вклонилися їй низенько, а Головатий, виступивши трохи наперед, почав промову, зложену ним на тодішній літературній мові російській, котру він, як свідчить Квітка, добре знав.

— Всеавгустѣйшая Монархия, всемилостивѣйшая Государыня! Жизнедательнымъ державнаго велѣнія твоего словомъ перерожденный изъ неплоднаго бытія вѣрный Черноморскій кошь приѣмлетъ нинѣ дерзновение вознести благодарный гласъ свой къ святѣйшему Величеству Твоему и купно возглаголати глубочайшую преданность сердець его. Приѣми оную, яко жертву, единой тебѣ сохраненную. Приѣмы! и уповающимъ на сѣни крылу твоего пребуди приѣжище, покровъ и радование... Тай годі!”

Цариця ласкаво вислухала його мову, подала поцілувати свою руку і сказала, щоби Головатий подав князю Зубову записку про те, чого треба Чорноморцям.

Коли цариця відійшла в свої покої, всі пани зараз кинулися до Чорноморців привитати Головатого, розпитували про Січ, про запорожські звичаї, питалися, що воно за слова „тай годі”, котрими він закінчив свою промову. Головатий на все відповідав дуже розумно, річ свою приправляв веселими запорожськими жартами і так всім уподобався, що всі пани один перед другим почали закликати Чорноморців до себе в гостину, робили для них бенкети, на котрі зіздилось багато петербургського панства, і скрізь Головатого трохи на руках не носили. Тут, як він сам казав, не раз доводилось йому брати лисячий хвіст і вовчі зуби. Головатий скрізь приходив з бандурою, охоче співав веселих запорож-

ських пісень, а не раз бувало, згадавши про Січ, і не знаючи, якої долі сподіватись Чорноморцям, заводив голосно яку сумну пісню про козацьку долю.

Крім сього не раз кликано Чорноморців і на царські бенкети; і тут Головатий зумів звернути увагу на себе і дуже вповодобався своїми гострими та влучними відповідями.

Одного разу цариця побачивши, що він пильно дивиться на великих князів Олександра та Константина (внуків цариці, синів царевича Павла), спитала його про се.

— Любуюся, ваше імператорське величство, — відповів він. — Олександр — то так і дивиться на всіх, неначе шукає, щоби кого щасливим зробити, а Константин... о! той вже загодя закидає думку на Царгород.

Така відповідь дуже сподобалася цариці, що Головатий неначе вгадав її думку.

Другий раз великий князь Константин підійшовши до Головатого, спитався — на віщо се Чорноморці замотують чуприну за ліве ухо?

— Всі знаки чести, як от шабля, хрести тощо, носять з лівого боку, то й чуприна, як знак чести доброго козака, повинна бути теж на лівому боці.

Отак, гуляючи що вечера на бенкетах, жили наші Чорноморці у Петербурзі, а діло їх робилося, як мокре горить.

Дізнавшись напевно, що нема чого сподіватися на землі між Бугом і Дністром, Головатий, на другий же день після першого прийому у цариці, скомпонував записку, в котрій дуже гарно списав тодішню пригоду Чорноморців, ясно показав заслуги їх і вияснив докладно, яка буде з них користь на Тамані. Одну таку записку він подав князю Зубову, а другу графу Салтикову, що був тоді предсідателем воєнної колегії.

Тимчасом минуло вже кілька тижнів, як він подав ті записки, а про діло їх ніякої звістки не було.

Під вагою тяжких думок та журби Головатий зложив пісню, котра ясно малювала пригоду Чорноморців, сам прибрав до неї голос, та прийшовши раз до одного пана, де було багато значного панства, він після обіду взяв бандуру і голосно заспівав свою сумну пісню:

„Ой Боже-ж наш, Боже милостивий!
Вродились ми в світі нещасливі!
Служили вірно у полі й на морі,
Та zostалися убогі, босі і голі.

Дали нам землю від Дністра до Богу,
Границю нам по Бендерську дорогу,
Дністровий, Дніпровий обидва лимани,
В них добувати, справляти й жупани.
Прежню взяли, та й сю однимають,
А нам дати Тамань обіцяють.
Ми-б туди пішли, аби-б нам сказали,
Щоб не загубить козацької слави.
Ой встань, батьку, величний гетьмане,
Милостивий наш вельможний пане!
Та встань, Грицьку, промов за нас слово!
Проти у цариці — буде все готово.
Дасть грамоту на вічність нам жити,
Ми їй будемо вірненько служити”.

Сльози душили сердешного Головатого. Доспівавши до того місця, де він обертається до Потьомкіна зі словами: „Та встань, Грицьку!” він не зміг далі співати, кинув бандуру, закрив очі руками і тяжко — заридав. Всі пани кинулися до нього, розпитували про пісню, що вона означає, розважали, втішали його, а він, знаючи добре, що все те буде переказано цариці, розказав їм всю пригоду Чорноморців — що вони втратили після зруйнування Січі, як їх знову закликали на службу, обіцяли дати землю і права, та так і занехали.

— Тепер же бачу, промовив на останку Головатий, треба мабуть і з голови викинути думку про наше діло: щось йому і кінця не видно, а тимчасом ми тут марнуємо, аби тільки почути відказ... Як же нам не побиватися за нашим гетьманом?...

Що пісню сю зложив Головатий, про се він сам казав батькєви Квітки.

— Я бачив, — казав він, — що тут були люди, що зараз донесуть цариці.

Пісня та, не зважаючи на те, що вона була дуже гострою і гіркою скаргою, а може й через те саме, дуже вподобалася всім, вона була заведена у ноти і пани співали її, а про Головатого казали:

— Та й хитрий Чорноморець, написав жалобу віршами тай співає її замість пісні.

Другого дня цариця справді знала вже про се і спитавши про діло Чорноморців, звеліла покінчити якомога швидше. З цього часу діло пішло гаразд і незабаром зготовлений

був указ, по якому Чорноморському козацтву призначався острів Тамань зі всіма землями між річкою Кубаню і Чорним і Азовським морями; Чорноморці повинні обороняти весь край по Кубанській лінії, мають свій суд і розправу; всі прибутки від річок, озер то-що, повинні йти у військову скарбницю, з котрої і призначалася плата старшині і козакам.

Діло скінчилося добре для Чорноморців, але чомусь їм нічого не оповіщали і до кінця не доводили.

Головатий і тут допоміг ділові. У досвіта 18 червня, почувши, що стріляють з гармат і дізнавшись, що вночі у царському селі родилася велика князівна Ольга (внука цариці), Головатий зараз же гукнув на своїх товаришів:

— Біжіть зараз та найміть підводи, та одягайтесь швиденько, поїдемо у царське село.

Скоро привели підводи. Чорноморці повдягалися найчепурнійше і поїхали в царське село, та, не доїзджаючи скільки верств, вони встали, пішли пішки, а недалеко від царського села полягали над самим шляхом. Вранці царські дворові та інші великі пани поспішали у царське село, що-би привитати царицю з внукою. Побачивши Чорноморців над шляхом і дуже дивуючись, пани почали розпитувати: чого се вони лежать над шляхом та ще так шатно одягнені?

— А як-же? — сказав Головатий. — Бог післав радість, го й ми чимчикуємо у царське село.

— А де-ж ваші екіпажі? — спитали його.

— А на віщо-б я найняв, коли мені з хлопцями от-от вже й на харчі грошей не стане, а не то, щоби ще й підводи наймати.

— Так ви отсе пішки?

— Овий на колісницях, овий на конях, а ми пішки чухраємо туди за добрими людьми. „Рада-б мама за пана, так пан маму не бере”, то так і ми: раді би поїхати, так підводні за що наняти, — а потім, неначе не знаючи, що діло скінчилось добре, додав сумно: а як діло наше скінчиться погано, то ми й тоді, не маючи грошей, щоб наняти підводи, позвалюємо торби на плечі, тай потягнемо до дому.

Пани жалкували і втішали Головатого, а він знов своє провадив, мов і справді не мав вже ніякої надії. Так і в царське село Чорноморці прийшли пішки і тут те-ж Головатий наче втомившись дуже, жалівся панам, що, мов від Петербур-

Та до царського села не близько, а підводи ні за що було наняти, прохарчилися зовсім. Він мав на думці одно, щоби пани переказали про се цариці.

І справді, того-ж самого дня цариця вже знала про бідування Чорноморців і звеліла князю Зубову переказати їм, що цариця жалує їм Тамань і незабаром пішлеться указ.

— Про що-ж і кому указ, смію спитати вашу світлість?
— спитав Головатий.

— Звичайно в сенат. Йому буде звелено, щоб він дав порядок, коли і яким способом передати вам Тамань.

— Ми не достойні такої чести, ваша світлість, щоб за-для нас турбувати сенат. Та ще й те, що тут буде клопоту та писанини на десять літ, та як і пришлють той папір, то ми такі дурні, що й не розберем нічого. А нам би, ваша світлість, просто: пожалувала-б нам цариця від себе грамоту, то ми-б просто пішли собі на Тамань, то й відписуватись нам не треба, бо правду кажучи, ми на се й не здатні.

Князь Зубов усміхнувся і сказав:

— Ну, добре, цариця ласкава до вас, і я перекажу їй.

Незабаром чорноморські депутати знов стали перед царицею, котра ласкаво вислухавши привітну промову Головатого, звеліла передати депутатам грамоту на Тамань і подарунки їм і старшині.

Так народилося Чорноморське козацьке військо, переіменоване вже потім в Кубанське, як і тепер воно зветься.

По царській грамоті Чорноморцям пожалувана була земля по Кубані з островом Таманю; вони повинні вартувати границю по Кубані від Черкесів і відбувати службу, за котру даровано їм жалування 20,000 карбованців що року. Всі прибутки з землі, річок, озер тощо, призначалися у військову скарбницю, відкіля повинні йти кошти на всі громадські потреби Чорноморського війська; даровано їм право орудувати всіми громадськими справами, мати свій кошовий суд і вибирати старшину, окрім кошового отамана і військової старшини, котра настановляється від цариці.

Першим кошовим отаманом цариця настановила Харка Чепігу, а Головатого військовим суддею. Кошовому Чепізі і судді Головатому цариця подарувала золоті шаблі з дорогим самоцвітним камінням, синові Головатого, Олександрові, хлопцеві 16 літ, дано чин поручника, а другого сина його Панаса прийнято на казенний кошт в Петербурський

корпус, всім депутатам подавано чини й хрести, а всьому війську цариця передала хліб на золотому тарілі з золотою сільницею, велику білу хорогву і печать, на котрій вирізано: „Е. И. В. печать коша Войска Вѣрнаго Черноморскаго”.

Х.

Нічого було довго баритися нашим депутатам в столиці: треба було яко мога швидше звеселити своє товариство радісною звісткою і депутати незабаром виїхали з Петербурга. Доїхавши до річки Бугу, Головатий виріядив гінця з вісткою до кошового Чепіги, котрий зі всім товариством стояв кошем в Слободзеї. Кошовий вислав на зустріч депутатам 500 козаків, котрі зустріли депутатів в урочищі Кучургані за 30 верств від Слободзеї і провозжали їх аж до кошу, а тут їм була така зустріч. Все козацтво уставлено було у дві лави і стояло з обох боків улиці, якою їхали депутати, а біля військової церкви, на широкому майдані зроблено було високий поміст, вкритий турецькими килимами, і на ньому стіл під парчею; ліворуч столу стояла на помості старшина з булавами та хорогвами, а праворуч — духовенство, на сходах стояли кошовий отаман і військовий писар.

Як тільки віхали депутати в Слободзею, зараз козаки вдарили тричі з гармат, а кошовий післав на зустріч депутатам хліб-сіль. Головатий, прийнявши хліб-сіль, подякував старшині, і депутати знов поїхали поміж двома лавами війська, котре без перестанку стріляло з гармат та рушниць. Доїхавши до церковного майдану, депутати вклонилися низенько всьому війську і Головатий передав кошовому грамоту і всі царицині подарунки.

Ось військовий писар почав голосно читати царицину грамоту. Навкруги разом усе занишкло, зацімало — ні пари з уст, а як тільки дочитав він до кінця — усе заворушилося — загомоніло і від краю до краю великого майдану з найбільших козацьких грудей голосно залунало: „Ой спасибіж матері нашій цариці за її милости!”

Після того все військо рушило у військову церкву, де архієпископ катеринославський Амвросій відправив службу з молебнем, а після молебню тут же на майдані порозставлявані були столи й лавки і козацтво гуртом обідало і дов-

го бенкетувало. За обідом співали пісню, котру Головатий зложив по дорозі з Петербургу:

„Ой годі нам журитися,
Пора перестати;
Діждалися від цариці
За службу заплати.
Дала хліб-сіль і грамоту
За вірнії служби:
От тепер ми, милі браття,
Забудем всі нужди.
В Тамані жить, вірно служить,
Границю держати,
Рибу ловить, горілку пить,
Ще й будем багаті.
Та вже треба женитися
І хліба робити;
А хто прийде із невірних,
То як врага бити.
Слава Богу і цариці,
І покой гетьману:
Залічили в серцях наших
Великую рану;
За здоровля-ж ми цариці
Помолімось Богу,
Що вона нам показала
На Тамань дорогу”.

XI.

З 1792 року Чорноморці почали переселятися на Тамань. Вже не кажучи про те, як тяжко покидати рідну землю і переселятися в чужу, далеку і невидючу сторону, се ще тим важче було для Чорноморців, що живучи серед малолюдного степу, вони не мали кому продавати свої хати, худобу та инше господарство, котре не можна було перевозити в далеку країну, і мусіли збуватись свого добра за пів-дармо, або й зовсім кидати.

„Течуть річки із гори мутні,
Ідуть люди із городів смутні,
Покидають вжитки, пасіки, худобу
І предорогії ґрунти.
„Ой ви прощайте, куріні любезні,
Уже-ж нам у вас більше не жити!
Ой ви прощайте, степи буджацькі,

Вжеж нам по вас більше не ходити!
А ти прощай, Дністер, ой ти річка мутная,
Вже-ж нам більше з тебе води не пити!
Ой бо ми підем на Кубань ріку,
Та там будемо жити”.

Так виспівали люде в своїх піснях те лихо козацьке. Та нічого було робити. Надія на кращу долю і спокійне життя вабила Чорноморців і вони сміливо і жваво рушили на нове місце.

Спершу вирядила старшина частину козаків морем, потім другу, найбільшу частину, говорив суходолом сам кошовий, а Головатий довгенько ще жив у Слободзеї, виряжаючи військо і доглядаючи за козацьким добром і коли вже позбирав усіх козаків, тоді вже і рушив на Кубань.

1793 року Чорноморці зовсім оселилися на новому місці і стали кошем на річці Кубані, засновавши місто, котре на спомин про царицю Катерину, назвали Катеринодаром.

Крім Чорноморських козаків, незабаром почали переселятися на Кубань і вписуватися у козаки багато людей з усіх кутків України, а найбільше з Полтавщини і Чернигівщини.

В той час Кубанська країна була дикою, безлюдною пушою. То-ж козакам було з початку дуже тяжко оселятися і багато їх гинуло від всяких недуг, незвичного підсоння, від дикого звіря та Черкесів, що жили за Кубаню, але, не вважаючи на се, Кубань почала заселятися дуже сильно і в 1850 році, тоб-то за 57 років, земля Чорноморського війська мала людности 115,724 чоловіків з жінками.

Після першої оселі в Катеринодарі, почали козаки заводити слободи, або, як вони звали, куріні, котрі були названі так саме, як і запорожські куріні, та й досі ще ті назвища зісталися в народі, дарма, що куріні вже переіменовані в станиці. Все військо було тоді поділене на куріні і в кожному куріні, як і на Запорожжі, був свій виборний курінний отаман, своя управа і свій суд, а кошова старшина настановлялася вже від царського уряду. Військові, громадські і домашні звичаї Чорноморців зосталися ті-ж самі, що були на Запорожжі, тільки служба відбувалася вже на такий спосіб, як у Донських козаків, і на війні Чорноморці були вже під командою генералів.

Не встигли ще Чорноморці гаразд упорядкувати своє

життя на новому місці, як в 1794 році велено Чорноморцям вирядити частину війська в Польщу. Тисяча найкращих козаків під командою самого кошового Харка Чепіги розбили передове військо Сіроковського, були навіть під Варшавою і чимало слави здобули Чорноморському козацтву.

Незабаром почалась війна з Персією і спочатку 1796 року знову два полки козаків рушили на далекий похід в Персію. Тоді саме кошовий Чепіга занедужав, і козаки пішли під командою Антона Головатого. Як колись на Чорному морі, так тепер орудували вони на Каспійському морі, дарма, що воно до того часу було зовсім невідоме козакам.

Далеко від своєї нової оселі козаки й не чули про тяжке лихо, що спіткало Чорноморію: любий кошовий отаман Чорноморців Харко Чепіга вмер після тяжкої недуги.

На місце його цар Павло I. настановив кошовим отаманом нашого славного Антона Головатого, та звістка ся не дійшла вже до нього: будши у перському поході, він тяжко занедужав і 29 січня 1797 року помер, закінчивши свої великі послуги козацтву. Слава-ж його не вмере, не загине!

